

Camide imam, mektepte eğitmen, avluda saz şairi :

Cemal Hoca

Metin Turan

I.

Yirminci yüzyıl Anadolu halk şiiri, belirgin hatlarıyla, geleneğin bütün karakteristik özelliklerini taşıyıp gelen köy-kırsal kültürel ortamda boyveren *söylenen* ile medrese eğitimi almış; kasaba ve daha büyük kent merkezleriyle tanışmışlarca büyük bir özentide içerisinde *yazılan* iki temel düzlem üzerinde seyrederek.

Söylenen şiir, tema ve içerik olarak, zorlama yakıştırmalardan uzak; toplumun istemlerine karşılık verdiği gibi, ağdalaşan; Arapça ve Farsça terkiplerle bozulan dil kullanımından da uzaktır. Daha içten, daha coşkulu ve arı-duru bir Türkçe egemendir. Bu yüzyılda, azbuçuk mürekkep yalamış halk şairlerinin, bir taraftan aydın çevresine yaklaşma, onlar gibi davranma gayretlerinden, bir yandan da divan şairlerine ve bu geleneğin unsurlarına özentilerinden dolayı dil bozulmuş, buna paralel olarak da içerik zedelenmiştir.

Âşık tarzı edebiyatın en verimli örneklerini, bugün de görebildiğimiz, Kuzey Doğu Anadolu coğrafyası Âşık Tüccari, Çıldırılı Âşık Şenlik, Yusuf Sezai, Hıfzı gibi değerleri edebiyat tarihimize kazandırmak yanında, bu geleneğin yaygınlık kazanmasında da önemli bir birikime tanıklık etmektedir.

Cemal Hoca, medrese kültürü çevresinde şekillenen ve giderek divan edebiyatının dil, söyleyiş ve tema özelliklerini yansılamayanın yanısıra, hayata karşı tavırlarını da divan şairleri gibi oluşturan 'halk ozanları' gerçekliğinde, bu değişimin/yönelimin kültürel sancılarını hissetmiş bir kişiliktir. Buradan bakılınca, onu gerek düşünsel anlamda gerekse sanatsal anlamda bu geçiş sürecinin önemli bir karakteri olarak görmek hiç de zor olmasa gerek. Kişiliğinde bütünleştirdiği din adamlığı, eğitimlik ve halk ozanlığı kimlikleriyle tam da böyle bir dönemin halk adamı örnekliğini oluşturur.

Değerli halkbilimci **Nejat Birdoğan**, *Türk Folkloru Araştırmaları Dergisi*'nin Eylül 1965 tarihli sayısında, Cemal Hoca ile ilgili bilgileri, ozanın kendisi tarafından oluşturulmuş deftere dayanarak, şöyle aktarmakta: "Cemal Hoca'nın ecdadı, Artvin'in Borçka kazasından Mustafa Efendi adında birine kadar dayanır. Bu zat gelip Kağızman'ın Cumuşlu (Bir Türkmen oymağının adı olarak görölmektedir) köyünü şenlendirmiştir. Bu Mustafa Efendinin 5. torunu Ali Ağa muhdumu Abdullah Hocanın, H. 1300 tarihinde bir oğlu olmuştur. Abdullah Hoca, oğlunun adını İsmayil koymuş ve yedi yaşından itibaren kendi dizi dibinde okutmağa başlamıştır.

Küçük İsmayil Kur'an-ı Kerim'i hatmettikten sonra, sarf-ı arabî ve bununla beraber tarih, coğrafya malûmatı da edinmiştir. On bir yaşında Bitlisli Nakşibendi yolağı mürşitlerinden Şeyh Muhammet Küfrevi'nin müridi olan, Kağızman'ın Yukarı Pifik köyünden Şeyh Tahir Efendi'ye intisap, aldığı emir üzerine derslerine bir süre devam edip yolak gerekçe ve geleneklerini öğrenmiştir. Bir zaman sonra meclubiyet halleri göstermiş, bu haline zamanın bazı kişileri vakıf olmuştur. Bir süre sonra 3. sınıfta okurken Hocası: "Oğlum, adının yalnız İsmail olması münasip değil, bundan

böyle İsmail Cemal olsun” demiştir. Hocanın o tarihten sonra Cemal Hoca adıyla şöhretlendiğini görmekteyiz. Cemal Hoca’nın ölümünden beş yıl önce kaleme alınan bu yaşam hikayesi, 73 yıllık ömrün ayrıntılarına inmesine de, yer yer bu hayatı algılamak bakımından önemli ipuçları veren bir özetlemedir.

Cemal Hoca daha küçük yaşlarında iken babasını kaybeder ve ağabeyleri himayesinde büyür. Cemal Hocanın çok hareketli bir çocukluk geçirdiği aşağıdaki dizelerden anlaşılmaktadır.

Üç yaşında sundum yemeğe kaşık
Dördünde, beşinde oynadım aşık
Altısında oldum halka bulaşık
Bazı başım kırık al kan göründü.

Bugün elimizde Cemal Hoca’nın 700 dolayında şiirini içeren bir toplam oluşmuştur. Hâlâ varlığı bilinen ama ulaşılamayan defterlerinin, şiirlerinin biraraya getirilmesiyle bu sayının 1000’i aşacağını tahmin etmekteyiz.

Tesbit ettiğimiz defterlerden birisi Hoca’nın kendisi tarafından tutulmuş olan ve *Cemal Hoca Divanı* adını taşımaktadır ki, fihristiyle birlikte 305 sayfadan oluşmaktadır. Bir diğeri, Kötek Bucağı’ndan Tahir Büyüktanır tarafından tutulan, içerisinde Kağızmanlı Hıfzı, Sümmani, Halfe Numan, Yusuf Sezai gibi yöre halk ozanlarına ait şiirlerin de bulunduğu defterlerdir. Tahir Büyüktanır tarafından tutulan defterlerde ayrıca atalarsözü, maniler gibi halk kültürüne ait başka metinlere de rastlamaktayız.

Cemal Hoca ve kuşağı saz şairleri, geleneğin giderek kendi doğallığını yitirdiği bir dönemde yetişiyor olmalarına karşın, belki de Kuzey Doğu Anadolu’nun, özellikle de Kars’ın uzun yıllar Rus idaresi altında olmasının getirdiği, kendi değerlerini yaşama ve canlı tutma unsurunun etkisiyle, halk ozanlığı açısından, güçlü temsilcilerin yetiştiği bir yörenin insanları olmuşlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk yarısı gibi bir dönemi gözönüne getirdiğimizde, hemen akla gelen Çıldır Şenlik, Kağızmanlı Hıfzı, Yusuf Sezai, Bardızlı Nihani, Gülistan Çobanoğlu, Sosgirtli Memet gibi ve saz şiiri tarihimiz için önemli adların varlığı, belirlememizin yerindeliğini ifade etmektedir.

Cemal Hoca, tam bir geçiş dönemi ozanıdır. Onun duygu ve düşünce dünyasının şekillenmesine etki eden toplumsal kültürel ortam, başka pek az halk ozanının hayat hikâyesinde karşımıza çıkabilir. Bilindiği üzere, Kars 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında, Rus idaresinde kalır ve bu durum kesintisiz 40 yıl sürerek, ancak 1917 yılında sona erer. Bir başka ulusun idaresinde yaşama zorluğu, Cemal Hoca gibi geleneği sanatsal özümseme yanında, siyasal bilinçle de yoğuran bir kimlikte daha erken dönemde ulus bilincinin gelişmesine sebep olmuş; o coğrafyada boyveren düşünsel hareketlere daha bir duyarlı davranmayı gerektirmiştir. Ayrıca başka halklarla içiçe olmanın hem kimlik edinme ve hem de bu kültürel kimliğe sahip çıkma bakımından da önemli işlevi olmuştur. Türk halk şiiri tarihi açısından bakıldığında, ümmet çağının ve düşüncesinin aşılarak, Türk kavramının ulus bilinci içerisinde halk şiirine taşınmışlığının ilk örneklerini onda görmemiz tesadüfi değildir. Onun Kurtuluş Savaşı yıllarında dile getirdiği:

“Ümidim var Allah’tan
Türkler cihangir olacak
Ben müjde almışım pirden

Türkler cihangir olacak.

...

Açtım dil defterinde fal,
Ondan çıktı iş bu meal
Sen herkese söyle CEMAL
Türkler cihangir olacak.”

şiiri, dört bir yandan kuşatılmış bir halkın taşıdığı kurtuluş ümidi kadar, bir halk ozanı kimliğinde Cemal Hoca'nın bunu ulusal kurtuluş olarak algılaması bakımından da önemlidir. Ulusal kurtuluş fikrinin Cemal Hoca da erken dönemde oluşmasının rastlantısal olmadığını da belirtmek gerek. 1900'lü yılların başından başlayarak, özellikle 1910'lardan itibaren Kars ve çevresi düşünsel hareketlerin yoğunlaştığı bir coğrafyadır. Henüz Türkiye Cumhuriyeti ilan edilmeden, Kars'ta, "Kars Teali Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması ve bu cumhuriyetin devlet anlayışında laikliğin benimsenmesi bölgede boyveren düşünsel ortamın, ümmet anlayışını aştığını ve bir ulus bilinci etrafında yoğunlaştığını gösteriyor. Ayrıca, Camuşlu'nun komşu köyleri Kozlu ve Kızılveran'dan topladığı gençlerle, 60 kişilik milis kuvvetle Karakaleli Hasan Bey'in alayına katılarak, Kars'ın işgalden kurtuluşunda da yararlıklar göstermesi, yurtseverliğinin ayrı bir yönünü sergilemektedir. Cemal Hoca, böyle bir ortamda şiirlerine 'Türk', 'Türklük' kavramlarını taşıyor. Oysa ondan önce halk şairlerinin dilinde Türklük, ulus düşüncesinden uzak olarak Osmanlılık algılaması içerisinde tanımını bulmaktadır.

Şiirlerinin merkezinde ağırlıklı biçimde dinsel konular yer almasına karşın, Cemal Hoca, paylaştığı toplumsal ortamın ayrıntılarını en geniş biçimde kavramaya çalışabilen duyarlığa sahiptir. İslam mitolojisi kadar, gerek Tiflis'te almış olduğu eğitim, gerekse eğitim kurumlarında çalışmış olmasının kazandırdıklarıyla, o dönemin entelektüel atmosferine de vakıftır. Çağdaşları arasında, örneğin İdris Efendi gibi yüksek okul bitirmiş olanların varlığı ve köyü Camuşlu'nun o dönem nahiye olması da bu kültürel alış verişin boyutlarını algılamamız açısından önemlidir. Cemal Hoca medrese öğrenimi sırasında, dini bilgiler yanısıra, matematik, coğrafya, astronomi gibi fen bilimleri de okumuş; Ruslar'ın, bölgedeki okullarda Türkçe ve din derslerini müslüman öğretmenler kanalıyla sürdürme politikaları vesilesiyle de bir süre Tiflis'te pedagoji eğitimi almış ve Rus okullarında öğretmenlik yapmıştır.

Eleştirel bakabilme yeteneği, olumsuzlukları yermedeki ustalığıyla, yörede önemli bir toplumsal ün kazanmıştır. Onun toplumda başgösteren yozlaşmaya, ihmalkârlığa, boşvermişliğe, yalancılık ve rüşvete karşı keskin dili, bugün de tercümanımız olmaktadır:

“Be hey rüşvet yiyen domuz
Bak horluyor cihan seni
Niçin gittin o mektebe
Okuttu it baban seni.

Haramdan kapar hissesin
Alır doldurur kesesin
Nasıl tohumdur esasın
Kemden aldı anan seni.

Beşikte yattın uyudun
Şimde ne isen oyudun
Büyümeseydin büyüdün
Büyüttü bu vatan seni.

Memur olunca neyledin
Doğruyum diye söyledin
Güya ki yemin eyledin
Çırpındıra Kur'an seni

Rüşvet aldığın o naçar
Fırsat bulsa kanın içer
Görünce tükürüp kaçar
Her namuslu bayan seni.

Yiyersin yaştan kurudan
Kahrede seni yaratan
Niyazım ulu tanrıdan
Kaldırsın aradan seni.

Yine başlatın itliğe
Vatandaşın namertliğe
Bu düşer mi milletliğe
Lanet eder gören seni.

Hayın bakma bu ülkeye
İşin düşer mahkemeye
Salarlar yüz numaraya
Ederler batlağan seni.

Yeme bu rüşveti den den
Ahır iyi gelmez öten
Kemal Atatürk'ten utan
Güya bildi insan seni.

Bari Türküm deme ay har
Var mı senin gibi kemtar
Gözlerine diken batır
Görse Cemal Turan seni.

Cemal Hoca'nın bir diğer önemli özelliği, hayatı kuşatan bir dolu dinsel, çevresel, kültürel etkene karşı 'doğrusu'nu yaşayabilme tutarlığını gösterebilmesidir. Onu 'halk ozanı' yapan da bu tutarlığıdır. Sazı-sözü yasaklayan Nakşibendi tarikatına intisab etmesine karşın, saz çalmış, türkü söylemiştir. Hayatı bağlı bulunduğu tarikatın katı kurallarıyla yorumlamak darlığına düşmemiş, dünyaya geniş bir pencereden bakabilmeyi ve dünyayı yorumlamayı da bu bilinç ve esneklikte başarmıştır:

“Aşka giriftar olmuşuz beктаşi derler bize
Saç sakaldan bihaberiz ferraşi derler bize

Dersimizi virdederiz mescidi meyhanede
İçeriz tiryaki aşkı kallaşı derler bize.

Din imanda doksan dokuz meshebimiz var bizim
Her bir rengi boyanırız nakkaşı derler bize”

demesi de bunun açık örneğidir.

Kuşkusuz onun bu cesaretli davranışında, birikiminin sağladığı olanaklar ciddi bir altyapı oluşturduğu gibi, bölgede etkinliği yoğun olan **Âşık Sümmani**'nin de, onun gelişmesinde ve bu türden kararlı davranışlarında önemli rolü olmuştur. Sümmani'nin, sıklıkla Kağızman'a gelip, özellikle Cemal Hoca'nın ailesinde misafir olması; saz çalıp türkü söylemesi, Hoca'da da bu arzuyu güçlendirmiş, tarikatın yasaklamalarına, hatta çevrenin yadırgamalarına karşın, bunu sürdürmesine güç vermiştir.

Arapça'nın yanısıra iyi derecede Rusça bildiğini, hem Tiflis'te almış olduğu eğitimden, hem de Kars'ta yayımlanan Rusça gazetelere yazdıklarından çıkarabiliyoruz.

Türkiye Cumhuriyeti kurulup, latin harflerine geçilince, yörede latin harflerini ilk okutanlardan biri yine Cemal Hoca olmuştur. Hem köyünde imamlık yapmaktadır, hem de millet mekteperinde halka latin harflerini öğretmektedir. Bir yandan halk ozanlığı, bir yandan din adamlığı, yani cami imamlığı, bir yandan da eğitimlik... Bütün bunları bir kişilikte toplayabilen ve bunlardan toplum yararına bir çıkarsama yapma şansı tanıyan ender kişiliktir Cemal Hoca. Behçet Kemal Çağlar'ın dediği gibi: “O mescidinde namaz kıldırır, evinin avlusunda saz çalar.”

Çağdaşlarıyla karşılaştırıldığında belli bir eğitim almış ve okumuş olan Cemal Hoca, divan edebiyatıyla da ilgilenmiş, bu edebiyatın ölçüsünü, kelime ve şekillerini de kullanmıştır. Tekke hayatı, onun dinle ve dolayısıyla bir sanatçı kişilik sözkonusu olunca, tasavvufla yoğrulmasını gerektirmiş, bu etki hemen bütün şiirlerine yansır olmuştur. O her güzel nesnede Tanrı'dan bir parça bulup, onu sevmekte, onda Tanrı'yı görmektedir. Ancak, belirtmek gerekir ki, Cemal Hoca'ya asıl kişilik kazandıran, hece ölçüsü ile söylemiş olduğu şiirleridir.

“Biz âşıkız ne söylesek
Sözümüzde yalan olmaz.
Sır içinde sır saklarız
Hiç kimsee ayan olmaz.

Biz âşıkız ta ezeli
Her dem severiz güzeli
İçten söyleriz gazeli
Sevmeyende vicdan olmaz.

Git teslim ol bir mürşide
Hikmetini gör her şeyde
Güzel sevmeyen kişide
Vallahi din iman olmaz.

Biz güzellere taparız

Sanmaki yoldan saparız
Eşiklerini öperiz
Bizde başka devran olmaz.

Budur âşıkların hali,
Daim tevhid okur dili
Cemal Hoca aşk bülbülü
Saksağanda figan olmaz.

Şiirlerinin, özellikle gençlik dönemine denk düşenlerinde, doğa ve insan sevgisinin her türlüsünü buluruz. İlerileyen yaşlarında daha yoğun biçimde dinsel temalara yöneldiğini, ahiret duygusunun önplana geçtiğini; ayrıca yaşlılığıyla birlikte ekonomik zorlukların da kendisinde yarattığı bezginliğin şiirlerine yansıdığını görsek de coşkun ve coşkulu bir şairdir Cemal Hoca.

“Eylen turnam eylen var bir emanet
Mektup yazım yare vermeden gitme.
Ela gözlerini eyle ziyaret
O güzel yüzünü görmeden gitme.

Götür bu nameyi elaman aman
Aşık maşukundan keser mi güman
Bizim yaylalardan geçtiğin zaman
Mübarek hatrını sormadan gitme.

Ah erittin yüreğimin yağını
Mecnun tek beklerim leyla dağını
Öp iki elini hem ayağını
O gülgez yüzünü görmeden gitme.

Hasretinden bağrım odlara yandı
Bülbül tek figanım arşa dayandı
Der ki Cemal Hoca'n ihtiyarlandı
Bu haberi yara vermeden gitme.

11 Ekim 1883 yılında dünyaya gözlerini açan ve 1957 yılında Hakka yürüyen Cemal Hoca, 74 yıllık ömrüne bin dolayında şiir sığdırmıştır.
Cemal Hoca; 17 Şubat 1957 yılı Cumartesi günü, saat 18.10'da, 74 yaşında Kağızman'ın Camışlı Köyünde kendi evinde vefat etmiştir. Mezarı aynı köydedir.
Anısı, kendi köyünde adını taşıyan bir okulla yaşatılmaktadır.